

ŘEŠENÍ DŮSLEDKŮ HOSPODÁŘSKÉ KRIZE VE VÝMARSKÉ REPUBLICCE A TŘETÍ ŘÍŠI

JAROMÍR TAUCHEN

Faculty of Law, Masaryk University Brno, the Czech Republic

Abstract in original language:

Cílem tohoto příspěvku je rozebrat dopad hospodářské krize a její řešení ve Výmarské republice a Třetí říši. Autor se v první části zabývá především deliberalizací finančního trhu v Německu a zavedení státního dohledu nad ním, ke kterému došlo právě v důsledku této krize. Druhá část se pak věnuje především opatření, které národní socialisté zavedli ke snížení nezaměstnanosti, což bylo klíčové opatření pro boj s hospodářskou krizí.

Key words in original language:

Hospodářská krize; finanční krize; Německo; Třetí říše; Výmarská republika; dohled nad finančními trhy; deliberalizace.

Abstract:

The purpose of this article is to analyze consequences of the Great Depression and the way this crisis was being dealt with in the Weimar Republic and the Third Reich. The author focuses especially on tightening process of financial markets in Germany. Next to that, he outlines the governmental regulation over financial market, which was one of the consequences of the crises. In the second part of this article, the author pinpoints the legal instruments that the national socialists used while trying to lower an unemployment rate, which was the main goal of their efforts while fighting the Great Depression.

Key words:

The Great Depression; Financial Crisis; Germany; The Third Reich; The Weimar Republic; regulations over financial markets; tightening the financial regulations.

1. ÚVODEM

Podnětem pro tento příspěvek se stal rozhovor středočeského hejtmana Davida Ratha pro Lidové noviny z ledna letošního roku, ve kterém sociálnědemokratický program opatření proti hospodářské a finanční krizi obhajoval Rath slovy: „Protože to má logiku - zvýšit lidem příjmy, dotlačit je, aby začali utrácet. Jak řešil krizi Adolf Hitler? Hitler řešil krizi tak, že začal zbrojit, čímž dal lidem práci a nastartoval ekonomiku! On s tím vyhrál volby! Pak to tedy vyústilo ve válku... Liberální ekonomové na tohle zapomněli. A místo toho přicházejí se svými fantasmagoriemi.“¹

Na Hitlera a jeho hospodářskou politiku se v minulosti odvolávali i rakouští politici. Mezi nejznámější patřil dnes již nežijící Jörg Haider, který před osmnácti lety prohlásil, že „Hitlerova říše měla zdravou zaměstnaneckou politiku.“

¹<http://domaci.ihned.cz/c1-33327380-rath-hitler-nastartoval-ekonomiku-zbrojenim-liberalni-ekonomove-na-to-zapomneli>, citováno 6.5.2009.

Poslanec Heiderovy strany Svobodných Wolfgang Zanger zase před několika roky vyvolal pobouření veřejnosti prohlášeními o „pozitivních stránkách“ nacistického režimu. V roce 2006 v televizi prohlásil, že „*nacionální socialismus měl také dobré stránky, jen my je dnes nechceme vidět. Když pak nastoupil Vůdce, dal lidem novou naději, třeba tím, že začal stavět dálnice.*“²

Účelem tohoto příspěvku je tedy provést jakýsi historický exkurz s cílem vysvětlit, jak nejprve poslední vlády Výmarské republiky a poté i nacisté přistupovali k řešení hluboké meziválečné hospodářské krize v období 1929 – 1938.³

2. VÝMARSKÁ REPUBLIKA A NEÚSPĚŠNÉ SNAH ŘEŠENÍ HOSPODÁŘSKÉ KRIZE

Na konci 20. let minulého století se zdálo, že hospodářské a sociální důsledky první světové války byly v Německu již zažehnány, a že se ekonomika Výmarské republiky vyrovnala i s těžkými podmínkami, které jí ukládala Versailleská mírová smlouva. Většina zemí zažívala období prosperity. Přesto byl základ této prosperity velmi křehký a závislý na neustálém dobrovolném přílivu finančních prostředků ze Spojených států do Německa.⁴ Počínaje 24. říjnem 1929 započal prudký propad kurzů akcií na New Yorkské burze. Protože již tehdy byly hospodářství a mezinárodní finance vzájemně propojeny, krize se ze Spojených států rychle šířila a zasáhla většinu světových ekonomik.⁵ Německo náleželo mezi státy, které byly světovou hospodářskou krizí nejvíce zasaženy a její důsledky náležely bezpochyby k příčinám, které umožnily nástup národních socialistů k moci. Německá ekonomika se ale nedostala do problémů jen díky světové hospodářské krizi, nýbrž celá dvacátá léta „krvácela“ z důvodu splácení válečných reparací vítězným státům první světové války.

Krize ve Spojených státech se rychle přesunula do Evropy. Důvodem byla skutečnost, že Spojené státy byly v průběhu první světové války největším věřitelem a i v průběhu dvacátých let americké banky ochotně poskytovaly půjčky evropským státům. Tyto americké půjčky vytvořily nebezpečnou závislost na stabilitě amerického dolaru.⁶ Na základě tzv. Dawesova plánu z roku 1924, obdrželo Německo poprvé větší americkou finanční půjčku, ze které financovalo obnovení hospodářství a infrastruktury; zároveň mu tato půjčka umožnila splácet válečné reparace především Francii a Anglii. Tyto státy však získané finanční prostředky opět převedly do Spojených států, aby tím vyrovnaly vlastní válečné dluhy. Množství amerických půjček Německu ve dvacátých letech značně narostlo. Krach na New Yorkské burze v roce 1929 však zastavil příliv amerických peněz. Náhle se nedostávalo finančních prostředků a

²http://zpravy.idnes.cz/hitler-nastartoval-ekonomiku-nechal-se-inspirovat-rath-p20-domaci.asp?c=A090124_135911_domaci_jte, citováno 6.5.2009.

³ Tento příspěvek vychází z: Tauchen, Jaromír - Kyncl, Libor. Dopad hospodářské krize po roce 1929 na právní úpravu v Německu a v USA. In MEKON 2008, CD příspěvků X. ročníku mezinárodní konference Ekonomické fakulty, VŠB-TU Ostrava. Ostrava : VŠB - Technická univerzita Ostrava, 2008.

⁴ Cameron, R. Stručné ekonomické dějiny světa. Přeložil Vladimír Drábek. Praha: Victoria Publishing, 1996, s. 410.

⁵ Hermann, J. a kol. Deutsche Geschichte in 10 Kapiteln. Berlin: Akademie Verlag, 1988, s. 320.

⁶ Kostlán. A. a kol. Encyklopedie dějin Německa. Praha: Ivo Železný, 2000, s. 49.

americké banky požadovaly urychlené splacení velké části svých nesplacených půjček. Současně američtí investoři stáhli své peníze uložené v Evropě, aby mohli alespoň z části krýt ztráty, které utrpěli ve vlastní zemi. Následky byly ale pro německou ekonomiku katastrofální. Nejen že byl zastaven rozmach německého hospodářství, nýbrž německé banky byly nuceny požadovat splacení vlastních zahraničních úvěrů. Tím došlo prakticky k úplnému zastavení mezinárodního toku kapitálu.

Problémy započaly již v roce 1929, neboť nezaměstnanost dosahovala takových čísel, že Úřad pro zprostředkování práce a pojištění nezaměstnaných musel požádat o poskytnutí vysokých půjček, neboť nebyl schopen ze svých prostředků pokrýt požadovanou podporu pro nezaměstnané. Důsledkem hospodářské krize byla samozřejmě i krize politická. V tomto období se vystřídal několik vládních kabinetů, avšak účinný lék na hospodářskou a finanční krizi se žádné vládě nalézt nepodařilo.

V roce 1931 se bankovní krize vyostřila a německé banky se kvůli nedostatku finančních prostředků dostaly do platební neschopnosti. Stálý odliv peněz neustále snižoval bankovní rezervy a bylo jen otázkou času, kdy dojde ke krachu první banky a poté ke zhroucení celého německého bankovního systému.⁷ 11. května 1931 byla přinucena největší rakouská banka Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe zastavit výplaty vkladů. To vyvolalo mezi vkladateli paniku. Tito začali své uložené peníze hromadně vybírat z peněžních ústavů, čímž své banky přivedli na pokraj kolapsu. O několik týdnů později postihla platební neschopnost i první německou banku Darmstädter und Nationalbank, která patřila mezi čtyři největší bankovní domy v Německu.⁸ Tato událost otřásla i těmi střadateli, kteří si do této doby zachovali alespoň trochu důvěry v německý bankovní systém. Také zahraniční investoři, kteří měli v Německu uloženy ještě nějaké peněžní prostředky, v panice tyto peníze vybrali. Tím se ještě vyostřila situace s nedostatkem peněz v německých bankách, jejímž důsledkem byl krach velkého množství podniků.⁹

Bankovní krize byla důvodem, proč byl poprvé zaveden státní dozor nad německými bankami. Zásahy státu regulující kapitálový trh a dozor nad bankami byly provedeny na základě tzv. nouzových nařízení prezidenta Paula von Hindenburga, který je byl oprávněn vydávat dle čl. 48 odst. 2 Ústavy Výmarské republiky k znovuoobnovení veřejného pořádku a veřejné bezpečnosti. Za pomoci těchto prezidentských nouzových nařízení se snažila vláda kancléře Brüninga prosadit v období hospodářské krize řadu reforem a stabilizovat německé hospodářství a kapitálový trh.

První z nouzových nařízení prezidenta v této oblasti se týkalo Darmstädter und Nationalbank, za kterou německá vláda převzala garance a stanovila, že na majetek banky nebylo možno vyhlásit konkurz ani provést exekuci.¹⁰ Vedení banky převzali správci, které do funkce

⁷ Huber, E. Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. Band VII.. Aufbau, Schutz und Untergang der Weimarer Republik. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1984, s. 852.

⁸ Evans, J. Das Dritte Reich. Aufstieg. München: DVA, 2004, s. 351.

⁹ Holborn, H. Deutsche Geschichte in der Neuzeit. Band 3. Zeit des Imperialismus. München: R. Oldenbourg, 1971, s. 471.

¹⁰ Nařízení říšského prezidenta o Darmstädter und Nationalbank z 13. července 1931 (RGBl. I., S. 359).

ustanovila říšská vláda.¹¹ V ten samý den byla zmocněna říšská vláda k vyhlášení „bankovních prázdnin,“ tedy k dočasnému uzavření jak veřejných, tak i soukromých peněžních ústavů.¹² Vláda tohoto zmocnění ihned využila a nařídila na následující dva dny uzavření všech státních zemských bank, veřejných peněžních ústavů, spořitelen, obecních, družstevních a hypotéčních bank. 14. a 15. července 1931 bylo rovněž zakázáno proplácení poštovních šeků a byl zakázán obchod na burze cenných papírů.¹³ V následujících dnech až do 18. července 1931 mohly banky provádět výplaty vkladů či bankovní převody pouze za předpokladu, že tyto peníze byly určeny na mzdy, penze, podporu v nezaměstnanosti či plnění plynoucí ze sociálního pojištění.¹⁴ Poté bylo omezení výplat vkladů postupně uvolňováno, až konečně 20. srpna 1931 byla omezení výplat definitivně zrušena. Toto třítydenní vynucené uklidnění finančních trhů využila říšská vláda k plánování a zavedení dalekosáhlých změn ve vztahu státu k bankovnímu sektoru, tak jako k sanaci zasažených peněžních ústavů.

Z důvodu probíhající bankovní krize v létě 1931, docházelo ke značnému odlivu kapitálu z Německa. Tím se dramaticky snižovaly devizové a zlaté rezervy Říšské banky. Vláda kancléře Brüninga tomu čelila tím, že 15. července 1931 bylo obchodování se zahraničními platebními prostředky (mince, bankovky, státovky, šeky, směnky) podrobena státnímu doзору, čímž byla odstraněna volná směnitelnost říšské marky.¹⁵ Zahraniční platební prostředky a pohledávky v zahraniční měně mohly být získány a prodány pouze prostřednictvím Říšské banky, která toto oprávnění mohla delegovat i na jiné peněžní ústavy. Bylo zakázáno uzavírat termínované obchody za říšské marky uskutečňované v zahraničních platebních prostředcích, v cizí měně nebo drahých kovech. Pokud by někdo nabyt neoprávněně zahraniční platební prostředky, hrozilo mu uložení peněžité pokuty či trest odnětí svobody a zároveň byl tento právní úkon prohlášen za neplatný.¹⁶

Dále bylo zakázáno zveřejňovat jiné než burzou úředně stanovené kurzy, které by se vztahovaly k cenám v zahraničních platebních prostředcích, říšské marky a cenných papírů.¹⁷ Zveřejňování údajů o cenách uznávaných zahraničních burz a trhů bylo přípustné.¹⁸ Zrušení volné směnitelnosti a dozor nad devizami byl zaveden, protože kapitál unikal v této době do zahraničí a tím se snižovaly stavy deviz a zlaté rezervy říšské banky.

¹¹ Nařízení říšské vlády k provedení Nařízení říšského prezidenta o Darmstädter und Nationalbank z 13. července 1931 (RGBl. I., S. 359).

¹² Nařízení říšského prezidenta o bankovních prázdninách z 13. července 1931 (RGBl. I., S. 361).

¹³ Nařízení říšské vlády k provedení Nařízení říšského prezidenta o bankovních prázdninách z 13. července 1931 (RGBl. I., S. 361).

¹⁴ Nařízení říšské vlády o znovuoobnovení platebního styku po bankovních prázdninách z 15. července 1931 (RGBl. I., S. 365).

¹⁵ Evans, J. Das Dritte Reich. Aufstieg. München : DVA, 2004, s. 351.

¹⁶ Nařízení říšské vlády o obchodování se zahraničními platebními prostředky z 15. července 1931 (RGBl. I., S. 366).

¹⁷ Nařízení říšské vlády o zveřejňování kurzů z 15. července 1931 (RGBl. I., S. 368).

¹⁸ Druhé nařízení říšské vlády o zveřejňování kurzů z 16. července 1931 (RGBl. I., S. 369).

Říšská vláda zašla dokonce až tak daleko, že nařízením z 18. července 1931 uložila osobám, které vlastnily zahraniční platební prostředky nebo pohledávky, tyto ve stanovené lhůtě říšské bance nabídnout či jí na její žádost podle všeobecných obchodních podmínek prodat. Osvobozen od této povinnosti byl pouze ten, kdo použil devizové hodnoty pro rozvoj národního hospodářství.¹⁹ Každý, kdo měl platební povinnost vůči zahraničním věřitelům, byl povinen tuto skutečnost oznámit.²⁰

Další opatření směřovalo vůči spořitelnám a obecním záložnám, kdy říšská vláda byla zmocněna měnit jejich stanovy a činit vhodná organizační opatření k zefektivnění jejich práce. Zároveň bylo těmto peněžním ústavům zakázáno poskytování úvěrů obcím a jiným veřejnoprávním korporacím.²¹

Nejdůležitějším právním předpisem z tohoto období tvoří bezpochyby nařízení říšského prezidenta o akciovém právu, bankovním dohledu a daňové amnestii z 19. září 1931 (RGBl. I., S. 493), které poprvé zavedlo institut státního dohledu nad bankami. Mezi orgány státního dozoru náležel komisař pro bankovníctví a pětičlenné kuratorium. Komisař pro bankovníctví si mohl od bank vyžádat všechny informace týkající se jejich činnosti, mohl nahlížet do účetních knih, zúčastnit se valné hromady či na jednáních představenstva banky a dokonce mohl i iniciovat svolání jednání těchto orgánů. Toto nouzové nařízení se stalo podkladem pro úvěrový zákon z roku 1934, který zavedl všeobecný dohled nad bankami, a některé elementy tohoto zákona jsou obsaženy ještě dnes v právu SRN.

Krach na New Yorské burze v roce 1929 a s tím spojená celosvětová hospodářská krize zasáhly Německo velmi tvrdě. Ačkoliv se po krachu několika bank snažila vláda kancléře Brüninga provést za pomoci prezidentských nouzových opatření řadu kroků, kterými by zamezila dalším výběrům a odlivu peněz do zahraničí, nedokázala tím zabránit prohlubující se hospodářské a politické krizi v Německu. Tisíce podniků, které byly financovány z úvěrů, musely ukončit svou činnost a propustit své dělníky. Vlna bankrotů a pokles výroby vedl k rychlému nástupu nezaměstnanosti. Velká část bank a podniků se dostala pod státní dohled, neboť Německá říše věnovala na sanaci bank skoro jednu miliardu říšských marek.²²

Zatímco ostatní státy svá hospodářství pomocí státních zásahů pozvolna ozdravovaly, v Německu vedla krize k otřesům základů parlamentního zřízení.²³ Světová hospodářská krize byla jednou z příčin, která umožnila a urychlila nástup národních socialistů k moci. Ke konci roku 1932 byl nejhlubší bod krize překonán a došlo k hospodářskému oživení, které však národní socialisté prohlašovali již za svou zásluhu. Krize byla celosvětově definitivně překonána za pomoci nejrůznějších prostředků až v polovině třicátých let. V Německu

¹⁹ Nařízení říšského prezidenta o úniku kapitálu a daňových únicích z 18. července 1931 (RGBl. I., S. 373).

²⁰ Nařízení říšské vlády o provedení nařízení říšského prezidenta o nahlášení platební povinnosti vůči zahraničí z 27. července 1931 (RGBl. I., S. 403).

²¹ Nařízení říšského prezidenta o spořitelnách, žirových pokladnách, komunálních žirových svazech a komunálních spořitelnách z 5. srpna 1931 (RGBl. I., S. 429).

²² Prollius, M. Das Wirtschaftssystem der Nationalsozialisten 1933 – 1939. Padehorn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2003, s. 56.

²³ Kostlán, A. a kol. Encyklopedie dějin Německa. Praha: Ivo Železný, 2000, s. 381.

k jejímu překonání pomohla politika opětovného vyzbrojování a obrovské státní zadlužování.²⁴ Byly provedeny značné zásahy do autonomie bankovního systému i kapitálového trhu. Jak banky, tak i německá burza byly podrobeny přísnému státnímu doзору.

3. TŘETÍ ŘÍŠE, JEJÍ HOSPODÁŘSKÝ SYSTÉM A STABILIZACE POMĚRŮ ZPŮSOBENÝCH HOSPODÁŘSKOU KRIZÍ

Účelem hospodářství v období národního socialismu v Německu bylo sloužit zájmům státu a národnímu společenství. Požadavky týkající se hospodářství tvořily skoro polovinu z 25 bodů programu NSDAP z 24. února 1920 (rozdělení zisků velkopodniků, okamžité zespolečenštění velkých obchodních domů, požadavek kolonií pro obživu lidu a usídlení přírůstků obyvatelstva, aktivní zaměstnanecská politika státu, pracovní povinnost, zrušení bezpracných příjmů získaných bez vynaložení úsilí, podpora středního stavu, požadavek schválení zákona o vyvlastnění půdy pro veřejně prospěšné účely bez náhrady a konečně prosazení zásady, podle které stojí obecný zájem před zájmem jednotlivce). Jedním z hlavních hesel národních socialistů v předvolebním boji na počátku třicátých let byl slogan, že vyvedou Německo z katastrofální hospodářské krize.

Když nacisté 30. ledna 1933 převzali moc, bylo podle statistik v Německu více jak šest milionů nezaměstnaných. Z toho další tři miliony osob nebyly v žádných statistikách vykazovány. V polovině roku 1929 bylo plně zaměstnáno 20 milionů osob a v lednu 1933 se tento počet snížil na 11,5 milionu. Ostatní pracovali na zkrácený úvazek nebo jim byla zkrácena mzda. V době hospodářské krize došlo k výraznému oslabení pozice odborů, neboť v době masové nezaměstnanosti nemohly odbory použít stávkou jako instrument pro prosazení svých cílů. V tom je možné spatřovat také jeden z důvodů, proč došlo v první polovině roku 1933 k poměrně velmi snadné a rychlé likvidaci opozičních odborových centrál.²⁵

Již na přelomu let 1932/1933 se ukázaly první náznaky zlepšení hospodářské situace, které byly důsledkem některých opatření zavedených kancléři von Papenem a von Schleicherem. Přesto dosahoval počet nezaměstnaných v první polovině roku 1933 ještě čtyři a půl milionu osob. V svolání vlády určené německému národu z 1. února 1933 vyhlásil Hitler boj proti nezaměstnanosti prvořadým úkolem nové vlády. Sekundárním cílem bylo rovněž opětovné obnovení důvěry občanů v německé hospodářství a německou ekonomiku, což souviselo s obnovením národního sebeuvědomění. Počínaje prvními dny po uchopení moci bylo započato se schvalováním nových zákonodárných opatření, která měly realizovat národně socialistický plán pro boj s krizí. Období od uchopení moci až do konce roku 1936 bylo označováno jako tzv. **první čtyřletý plán**, jehož hlavním úkolem byla sanace zemědělství a odstranění nezaměstnanosti. To bylo spojeno s Hitlerovým prohlášením z roku 1933 „*Dejte mně čtyři roky času*“ (*Geht mir vier Jahre Zeit*).²⁶ Opatření provedená v prvních čtyřech letech vlády národních socialistů byla vyhlášena jako první čtyřletý plán až zpětně v roce 1936 při proklamaci druhého čtyřletého plánu. Odstranění nezaměstnanosti jako prvořadé

²⁴ Frei, N. Der Führerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945. 7. vydání. München: dtv, 2002, s. 99.

²⁵ Evans, J. Das Dritte Reich. Diktatur. Band 2/I. München: DVA, 2006, s. 400.

²⁶ Dokumenty a statistiky k prvnímu čtyřletému plánu viz. Berndt, A. Geht mit vier Jahre Zeit. Dokumente zum ersten Vierjahresplan des Führers. München: Franz Eher, Zentralverlag der NSDAP, 1938.

opatření proti krizi bylo potřebné z několika důvodů. Plná zaměstnanost byla jedním z cílů národního socialismu při budování národního společenství a odstranění nezaměstnanosti bylo neodkladné rovněž z hospodářských důvodů, neboť nezaměstnanost znamená výpadek výdělků a s tím spojená chybějící kupní síla obyvatelstva. Snížená kupní síla pak znamená chybějící odbyt pro průmyslové výrobky a nedostatek zakázek pro průmyslové podniky, což má za následek krácení pracovní doby či propouštění. Existence nezaměstnanosti tedy stále zhoršuje hospodářskou situaci. Národní socialisté tedy využili k odstranění nezaměstnanosti intervence státu v podobě zadávání státních zakázek soukromým podnikům a stimulaci klíčových průmyslových odvětví, především stavebnictví. K obnově německého hospodářství byla použita finanční a daňová opatření, a opatření upravující nasazení pracovní síly. Nacisté považovali za obzvláště důležité následující oblasti:

Ochrana a podpora těch oblastí hospodářství, které byly v období Výmarské republiky zanedbávané, ať už z politických důvodů, či realizací chybných opatření. To se dotýkalo především řemesel a maloobchodu. Národně socialistický stát vydal 12. května 1933 zákon na ochranu maloobchodu (*Einzelhandelsschutzgesetz*) (RGBl. I., S. 262), který provedl změny v živnostenském zákoně pocházející z doby liberalismu. Tyto změny omezovaly především princip svobody živnostenského podnikání tím, že neumožnily, aby si kdokoliv bez předchozího vzdělání či praxe zřídil živnost. Za krach firem byli podle národních socialistů odpovědní jejich majitelé, kteří své podniky vedli bez potřebných odborných znalostí, a omezení přístupu k podnikání těmto osobám mělo být tomuto zamezeno. Mezi další nástroje náležely:

- Rozvoj všech produktivních sil v Německu a podpora podnikatelské iniciativy; podpora hodnot tvůrčí osobnosti v hospodářství v protikladu k anonymním kapitálovým společnostem.
- Opatření k řízení cen. Národní socialisté vycházeli z premisy, že není úkolem říšské vlády odstranit jen problémy v hospodářství, které přinesla hospodářská krize, nýbrž že je nutné trvale ozdravit německé hospodářství a zamezit tak vzniku krize v následujících letech. Podle jejich přesvědčení tohoto cíle mělo být dosaženo zákazem zvyšování cen a s tím spojené kontroly cen, která spadala do kompetence komisaře pro tvorbu cen.

Ve dvacátých letech minulého století se Německo stalo zemí, ve které začal hrát automobilový průmysl významnou roli. Zákon o dani z motorových vozidel z 10. dubna 1933²⁷ zrušil doposud vybíranou daň z nově vyrobených motorových vozidel. Tím sice došlo k částečnému výpadku příjmů státního rozpočtu, na druhou stranu toto opatření zvýšilo poptávku po automobilech, což se projevilo na zvýšení výroby v celém automobilovém průmyslu.

1. června 1933 bylo započato s masivními opatřeními říšské vlády proti nezaměstnanosti. Právní podklad tvořil zákon ke snížení nezaměstnanosti (RGBl. I., S. 323),²⁸ který je spojen se státním tajemníkem na říšském ministerstvu financí Fritzem Reinhardtem. Z tohoto důvodu

²⁷ Zákon o dani z motorových vozidel (*Kraftfahrzeugsteuergesetz*) z 10. dubna 1933 (RGBl. I., S. 192).

²⁸ K tomuto zákonu bylo vydáno 28. června 1933 prováděcí nařízení (RGBl., I. 425) a 21. září 1933 následoval Druhý zákon ke snížení nezaměstnanosti (RGBl. I., S. 651).

bývají v odborné literatuře tato opatření označována také jako tzv. **Reinhardtův program** (*Reinhardt-Programm*). Tento program upravoval následující oblasti:

- přímé zprostředkování práce,
- dobrovolné dary k podpoře národní práce,
- převedení ženských pracovních sil do domácnosti,
- poskytování novomanželských půjček.

V ideologii národního socialismu hrálo manželství rozhodující roli a představovalo hlavní prostředek nacistické populační politiky. Prostřednictvím některých právních předpisů, které měly sloužit jako prostředek pro řešení hospodářské krize, se národní socialisté snažili působit na ženy, aby vstoupily do svazku manželského. K tomuto účelu sloužil i výše zmíněný zákon o snížení nezaměstnanosti, na základě kterého mohli říšští občané po uzavření sňatku požadovat od státu poskytnutí bezúročné návratné novomanželské půjčky ve výši tisíce říšských marek. Podmínkou však bylo, že žena vstupující do manželství musela být předtím v zaměstnaneckém poměru, zaměstnání se vzdát a zavázat se, že nepřijme žádnou novou práci.²⁹ Poté, co bylo dosaženo v roce 1937 prakticky plné zaměstnanosti, mohla žena nadále pracovat. Aby bylo zajištěno, že manželé použijí získané peníze pouze pro vybavení jejich společné domácnosti, nebyla jim státní půjčka vyplácena v penězích. Manželé obdrželi kupóny, které je opravňovaly pouze k nákupu nábytku a domácích spotřebičů. Svobodní občané, kteří dosahovali určitého příjmu, byli povinni platit zvláštní poplatek, ze kterého se pak financovaly novomanželské půjčky. Pokud tedy dva svobodní uzavřeli manželství, měli nárok na poskytnutí půjčky a zároveň se zprostilí povinnosti platit tento zvláštní poplatek. Půjčku však nemohli získat tělesně a duševně postižení, osoby se špatnou pověstí a ti, u nichž nebyla záruka, že se kdykoliv zasadí o národní stát. Novomanželské půjčky jako součást Reinhartova plánu měly enormní propagandistický účinek, neboť v prvních dvou letech po jeho zavedení požádalo o příspěvek půl milionu mladých párů a v roce 1933 bylo uzavřeno o 200 tisíc sňatků více, než v předchozím roce.³⁰ Do roku 1935 využilo novomanželské půjčky 523 000 párů a půjčky dosáhly celkové hodnoty přes 300 milionů říšských marek.³¹

Od roku 1935 byl poskytován rodinám s větším počtem dětí jednorázový příspěvek za každé dítě.³² Aby mohl být rodině příspěvek přiznán, musely ve společné domácnosti žít nejméně čtyři děti mladší 16 let, rodiče museli být říšskými občany ve smyslu zákona o říšském občanství a museli požívat dobré pověsti. Stejně jako u novomanželské půjčky, neobdrželi rodiče finanční částku, nýbrž pouze poukázku na odběr nábytku, zařízení domácnosti či

²⁹ Oddíl V. § 1 zákona o snížení nezaměstnanosti z 1. června 1933 (RGBl. I., S. 323).

³⁰ Frei, N. Der Führerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945. 7. vydání. München: dtv, 2002, s. 99.

³¹ Bedürftig, F. Třetí říše a druhá světová válka. Přeložil Petr Dvořáček. Praha: Prostor, 2004, s. 256.

³² Nařízení o poskytnutí příspěvků na děti rodinám s více dětmi z 15. září 1939 (RGBl. I., S. 1160).

ošacení. Od roku 1936 byl vyplácen rodinám s více jak pěti dětmi mladšími 16 let ještě vedle tohoto jednorázového příspěvku měsíční příspěvek na dítě.³³

Pro řešení hospodářské krize a snížení nezaměstnanosti byly vytvořeny mechanismy, které při vytváření nových pracovních míst ve veřejné správě upřednostňovaly muže jako živitele rodin před ženami. Na základě zákona o právním postavení úřednic z 30. května 1932 (RGBl. I., S. 245) nemusela být při podání výpovědi dodržena výpovědní lhůta. Pokud byla úřednice vdaná, mohla být z veřejné správy propuštěna kdykoliv na její návrh. Pokud byla úřednice trvale materiálně zabezpečena, mohla být propuštěna kdykoliv. Propuštěným ženám bylo přiznáno odstupné závislé na počtu odpracovaných let, pohybující se od dvojnásobku až po šestnáctinásobek jejich platu získaném v posledním měsíci.³⁴

Národní socialisté po převzetí moci pokračovali v nastoupeném trendu postupného odstraňování žen z veřejné správy. Zákon o změně předpisů v oblasti úřednického, platového a zaopatřovacího práva vydaném 30. června 1933 (RGBl. I., S. 433) stanovil domněnku, že pokud byl manžel úřednice, který byl rovněž zaměstnaný jako úředník ve veřejné správě, schopen ze svého platu zabezpečit rodinu, byl tím dán důvod pro její propuštění. Dále bylo tímto zákonem stanoveno, že ženy mohly vstoupit do státní služby až po dovršení 35 roku věku, což bylo pro ženu značně limitující. Věková hranice pro muže byla 27 let. Právní předpisy regulující propouštění žen z veřejné správy vydávané přibližně do poloviny 30. let měly za cíl překonat hospodářskou krizi a nezaměstnanost mužů.³⁵

Největší zásluhu na úspěchu nacistických reforem však měly přímé investice do různých oblastí hospodářství. Na základě § 1 zákona o snížení nezaměstnanosti byl říšský ministr financí zmocněn k tomu, aby použil až jednu miliardu marek k podpoře národní práce, a to: k výstavbě správních a obytných budov, mostů a jiných staveb zemí, obcí, svazů obcí a jiných veřejnoprávních korporací; k výstavbě obytných domů a hospodářských budov zemědělských podniků a k rozdělení obytných budov na malé byty; k výstavbě předměstských sídlišť; k regulaci toků řek; k výstavbě zařízení pro zásobování obyvatelstva plynem, vodou či elektřinou či k hloubkovým (zemním) pracím. Poskytnutí státní podpory však bylo vázáno na splnění několika podmínek. Příspěvek mohl být poskytnout pouze v případě, že se jednalo o národohospodářsky hodnotné projekty a příjemce této státní dotace nebyl schopen je uhradit z vlastních zdrojů. Účel těchto investic mohl být splněn pouze v případě, když byly realizovány co nejdříve. Z tohoto důvodu muselo být započato s jejich provedením nejpozději 1. srpna 1933, a pokud nebylo nezbytně nutné použít k jejich realizaci stroje, měla být použita lidská síla. Práci na těchto stavbách museli práci vykonávat nezaměstnaní, v žádném případě se však nesmělo jednat o cizince.

Zákon o snížení nezaměstnanosti rovněž s sebou přinesl daňové úlevy, které bylo možno uplatnit od 30. června 1933 do 1. ledna 1935. Při výpočtu daně z příjmů bylo možné odečíst si

³³ Pátý prováděcí předpis k nařízení o poskytnutí příspěvků na děti rodinám s více dětmi z 20. srpna 1936 (RGBl. I., S. 649).

³⁴ K tomu blíže: Tauchen, J. Žena v právním řádu Třetí říše. Časopis pro právní vědu a praxi, Brno: Masarykova univerzita, 2008, roč. 16, č. 1, s. 81 – 86.

³⁵ K tomu blíže: Tauchen, J. Právní postavení úřednictva ve Třetí říši. Časopis pro právní vědu a praxi, Brno: Masarykova univerzita, 2007, roč. 15, s. 245 – 249.

z daňového základu náklady na pořízení či výrobu strojů, přístrojů či jiných předmětů pro provoz živnosti či zemědělské činnosti, pokud byly splněny následující předpoklady: pořizovaný předmět musel být vyroben v tuzemsku a pořízen mezi 30. červnem 1933 a 1. lednem 1935; tento předmět musel v podniku nahradit starý a muselo být zajištěno, aby použití nového předmětu ve výrobě nevedlo k nižšímu zaměstnávání zaměstnanců v podniku.

V této souvislosti si je nutné uvědomit, že úspěch Reinhartova programu nespočíval pouze ve výši poskytnuté státní podpory, nýbrž i v tom, jakým způsobem byla tato státní pomoc německým nezaměstnaným prezentována. Již za posledních vlád Výmarské republiky docházelo k masivním státním podporám, nikdy je však tyto vlády tak propagandisticky nevyužily, jako národní socialisté. Týkalo se především výstavby německých dálnic,³⁶ kdy Německo obletěly optimisticko-sugestivní fotografie ze slavnostního zahájení stavby. Na nich byly zobrazeny kolony dělníků, které „*Vůdce vyzvedl z ulice, aby je nechal stavět moderní dopravní cesty, bez kterých se Německo v budoucnosti neobejde*“.³⁷ Až do zahájení tzv. druhého čtyřletého plánu bylo předáno do provozu 1000,1 km dálnic a dalších 1401,7 km bylo rozestavěných.³⁸ Obrovský propagandistický účel měly rovněž již výše zmíněné novomanželské půjčky.³⁹

Dalším z důležitých zákonů v rámci Reinhartova programu (tzv. druhý Reinhartův program) byl druhý zákon o snížení nezaměstnanosti z 21. září 1933,⁴⁰ který poskytl další půl miliardy říšských marek jako půjčku určenou na sanaci budov. Jeho účelem bylo, aby stavební odvětví přežilo zimu 1933/1934 a nemuselo propouštět. Pro zemědělce přinesl tento zákon sebou snížení daně z nemovitostí o 25 % a snížení daně z obratu o 50 %. Důležité bylo rovněž úplné osvobození od daně z příjmů a majetkové daně v případě malých bytů či u domů ve vlastnictví fyzické osoby sestávající se nejvýše z dvou bytů a dále ze snížení daně z nemovitostí pro majitele nově postavených domů. Toto představovalo impulz pro soukromý sektor, aby ihned zadal stavební zakázky, které byly naplánovány až na následující léta.

Národně socialistický stát vyčlenil do konce roku 1935 mnoho miliard říšských marek pro opatření určené ke snížení nezaměstnanosti.⁴¹ To byla samozřejmě obrovská částka, kterou si musel stát opatřit. Z důvodu vztahu národně socialistického režimu směrem k zahraničí a z důvodu hospodářské a ekonomické nestability Německa byla půjčka v zahraničí vyloučena.

³⁶ Co se týče výstavby německých dálnic, na základě zákona z 27. června 1933 o zřízení podniku „Říšské dálnice“ (RGBl. II., S. 509) byla Německé železniční společnosti (*Deutsche Reichsbahn-Gesellschaft*) uložena povinnost, aby zřídila pobočku Říšské dálnice (*Reichsautobahnen*), která byla pověřena výstavbou a správou dálniční sítě. Dohled nad výstavbou měl generální inspektor pro německé silnice. Tuto funkci zastával Fritz Todt.

³⁷ Frei, N. *Der Führerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945.* 7. vydání. München: dtv, 2002, s. 99.

³⁸ Faßbender, S. *Nationalsozialistische Wirtschaft und völkische Freiheit.* Berlin Leipzig Wien: Verlag August Lutzeyer, 1940, s. 55.

³⁹ Broszat, M. *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung.* 15. Vydání. München: dtv, 2000, s. 177.

⁴⁰ Druhý zákon o snížení nezaměstnanosti z 21. září 1933 (RGBl. I., S. 651).

⁴¹ Evans, J. *Das Dritte Reich. Diktatur. Band 2/I.* München: DVA, 2006, s. 402.

Národní socialisté proto museli hledat jiné možnosti. V úvahu připadala buď půjčka od Říšské banky, nebo krátkodobé zadlužení státu realizované prostřednictvím vydáním směnek. Zvolen byl druhý způsob, kdy Říše zaplatila dodavatelům, kteří se podíleli na realizaci veřejných zakázek, pomocí směnek. Určitá místa akceptovala tyto směnky a svým podpisem převzala garanci za jejich proplacení. Tímto bylo dodavatelům umožněno, aby v případě, že potřebovali peníze v hotovosti na výplatu mezd, mohli nechat směnku diskontovat ještě před datem její splatnosti.

Na stranickém sjezdu v roce 1936 vyhlásil Hitler tzv. **druhý čtyřletý plán**, jehož uskutečnění vyžadovalo provedení dalších zásahů do německého hospodářství. Jeho hlavním úkolem bylo dosáhnout toho, aby bylo německé hospodářství plně nezávislé na dovozu surovin ze zahraničí. Myšlenka soběstačnosti hrála důležitou roli v právě probíhajících přípravách na válku.⁴² Velké sumy peněz byly tedy použity nákup výzbroje pro Wehrmacht. Na základě nařízení k provedení čtyřletého plánu z 18. října 1936 (RGBl. I, S. 887) byl Hermann Göring pověřen jeho provedením a měl oprávnění vydávat právní předpisy a kdykoliv podle svého uvážení dávat pokyny všem státním i stranickým orgánům. 29. října 1936 byl vydán zákon k provedení čtyřletého plánu (RGBl. I, S. 927), na základě kterého dohlížel na tvorbu cen u zboží a služeb Vůdcem jmenovaný říšský komisař, který také mohl cenu sám stanovit. Vyhlášením druhého čtyřletého plánu skončila fáze relativní tržní autonomie hospodářství, během níž se od roku 1933 velké průmyslové podniky v soukromých rukou ochotně podílely na Hitlerových zbrojních plánech. K přeměně na plně plánované hospodářství nedošlo, avšak státní zásahy značně zesílily.⁴³

Pro boj s nezaměstnaností nestačilo vytvořit nová pracovní místa pouze prostřednictvím státních zakázek, nýbrž musel být vytvořen i systém pro řízení trhu práce. Jeho prvním nástrojem byl zákon o regulaci pracovního nasazení z 15. května 1934 (RGBl. I, S. 381), který měl zabránit regionální nezaměstnanosti a odlivu pracovních sil ze zemědělství.⁴⁴ Prezident říšského úřadu pro zprostředkování práce a pojištění v nezaměstnanosti mohl pro kraje s vysokou mírou nezaměstnanosti nařídit, aby osoby, které nemají v tomto kraji trvalé bydliště, mohly být zaměstnány v dotčeném kraji pouze s jeho souhlasem. Osoby, které pracovaly poslední 3 roky v zemědělství, mohly přejít do nezemědělských podniků jen s jeho souhlasem. Pokud byla takováto osoba i přes zákaz uvedený v tomto zákoně zaměstnána, byl jí zaměstnavatel povinen propustit. Aby byla umožněna kontrola o průběhu předchozích zaměstnání a vzdělání zaměstnance, byly zavedeny v roce 1935 pracovní knížky, které vydávaly pracovní úřady.⁴⁵ Bez předložení této legitimace nemohl být nikdo zaměstnán. Národní socialisté tak za pomoci předpisů regulující pracovní nasazení odstranili svobodný pohyb pracovní síly.

⁴² Werner, S. *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsstrafrecht im Nationalsozialismus*. Frankfurt Bern New York Paris: Peter Lang, 1991, s. 79.

⁴³ Müller, H., Krieger, K., Vollrath, H. *Dějiny Německa*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995, s. 283.

⁴⁴ Meier-Benneckenstein, P. *Das Dritte Reich im Aufbau*. Band 5. Partei und Staat. Berlin: Junker und Dünhaupt Verlag, 1941, s. 381.

⁴⁵ Zákon o zavedení pracovní knížky z 26. února 1935 (RGBl. I, S. 311).

Již ke konci Výmarské republiky byla zřízena Říšská pracovní služba (*Reichsarbeitsdienst*), jejíž výkon byl však dobrovolný. To se ovšem změnilo po převzetí moci, kdy se podle ideologie národních socialistů stala součástí hesla: „*povinná školní docházka – povinná pracovní služba – branná povinnost*“. Povinnost výkonu říšské pracovní služby byla legislativně upravena 26. června 1935 zákonem o říšské pracovní službě (RGBI. I, S. 769), kdy byla pracovní služba prohlášena čestnou službou německému národu a všichni mladí Němci jí byli povinni vykonávat. Jejím smyslem nebyl pouze výkon veřejně prospěšných prací, nýbrž i výchova německé mládeže v duchu národního socialismu, což představuje vzorový příklad prolínání strany a státu.⁴⁶ Všichni muži mezi 18 a 25 lety museli vykonat pracovní službu v trvání půl roku. V průběhu války byla zkrácena jen na 6 týdnů a využívána k vojenskému výcviku. Od září 1939 se uplatnila říšská pracovní služba i na dívky, protože bylo nutné během války v zemědělství zaplnit nedostatky pracovní síly.⁴⁷ V počátečních letech přispěla Říšská pracovní služba k podstatnému snížení nezaměstnaných.⁴⁸

V období národního socialismu byla uskutečněna řada opatření, která sloužila k přímému řízení hospodářství. Tyto zásahy měly dvě funkce: jako opatření proti hospodářské krizi a podřízení si německého hospodářství nacistickému režimu. Rovněž zde došlo v některých oblastech k uplatnění vůdcovského principu.⁴⁹ Vydáním zákona o nucených kartelech z 15. července 1933 (RGBI. I, S. 488) jakožto prováděcího nařízení k tomuto zákonu si říšská vláda zajistila mocný nástroj k řízení hospodářství. Podle § 1 byl říšský ministr hospodářství zmocněn k účelu regulace trhu sloučit hospodářské podniky a vykonával nad nimi dohled. Rovněž mohl nařít v případě potřeby určitých oblastí hospodářství a všeobecného blaha, zřízení nových podniků, rozšíření stávajících či zvýšení jejich výkonnosti. Na náhradu škody, která vznikla majiteli podniku na základě provedení opatření podle tohoto zákona, nevznikl nárok. Ten kdo by jednal proti těmto opatřením, tak by mu hrozilo odsouzení k peněžitému trestu kartelovým soudem.⁵⁰

Další zásah státu do hospodářství se projevil v řemeslné oblasti, když byl vydán zákon o předběžné struktuře německého řemesla z 29. listopadu 1934 (RGBI. I, S. 1200). Říšští ministři hospodářství a práce byli zmocněni, aby zřídili jednotnou organizaci s povinným členstvím založenou na vůdcovském principu. Touto organizací bylo „řemeslnické sdružení“ jako místní společenství všech řemeslníků zapsaných v řemeslnickém registru, založené řemeslnickou komorou, v jejímž čele stál vrchní mistr.

⁴⁶ Broszat, M. *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung.* München: dtv, 1969, s. 334.

⁴⁷ K zásahům do pracovního práva a jeho ovládnutí národními socialisty blíže: Tauchen, J. *Vývoj pracovního práva ve Třetí říši.* In *Právní a ekonomické problémy V.* Ostrava: KEY Publishing, 2008, s. 129-137.

⁴⁸ Müller, H., Krieger, K., Vollrath, H. *Dějiny Německa.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995, s. 284.

⁴⁹ K prosazení vůdcovského principu v hospodářství blíže: Tauchen, J. *Prosazení vůdcovského principu ve státním aparátu Třetí říše.* Časopis pro právní vědu a praxi. Brno: Masarykova univerzita, 2007, roč. 15, s. 159 - 164.

⁵⁰ Hirsch, M. a kol. *Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus.* 2. vydání. Baden – Baden: Nomos Verlag, 1997, s. 211.

Vývoj nezaměstnanosti 1921 - 1939⁵¹		
Rok	Počet nezaměstnaných (v mil.)	Počet nezaměstnaných (v %)
1921	0,354	-
1922	0,213	-
1923	0,751	-
1924	0,978	-
1925	0,636	-
1926	2,000	-
1927	1,300	-
1928	1,353	7,0
1929	1,892	9,6
1930	3,076	15,7
1931	4,520	23,9
1932	5,575	30,8
1933	4,804	26,3
1934	2,718	13,5
1935	2,151	10,3
1936	1,593	7,4
1937	0,912	4,1
1938	0,429	1,9
1939	0,038	0,5
Vývoj reálného domácího produktu 1930 – 1939⁵²		
Rok	Na obyvatele (1928 = 100)	Míra růstu (v %)
1930	91	-4,2
1931	80	-12,1
1932	76	-5,0
1933	86	13,2
1934	93	8,1

⁵¹ Oficiální statistiky nezaměstnaných jsou dostupné až od r. 1928. Převzato z: Prollius, M. Das Wirtschaftssystem der Nationalsozialisten 1933 – 1939. Padehorn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2003, s. 361 – 362.

⁵² Převzato z: Prollius, M. Das Wirtschaftssystem der Nationalsozialisten 1933 – 1939. Padehorn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2003, s. 362.

Vývoj nezaměstnanosti 1921 - 1939⁵¹		
1935	105	12,9
1936	118	12,4
1937	129	9,3
1938	141	9,3
1939	158	12,1

Příjmy a výdaje 1934 – 1938 (v miliardách marek)⁵³			
Rok	Příjem státu na daních	Státní výdaje	Z toho Wehrmacht
1934	5,63	10,37	4,09
1935	7,12	12,84	5,48
1936	8,75	17,68	10,27
1937	11,25	19,95	10,96
1938	14,87	31,24	17,24

4. ZÁVĚR

Opatření proti hospodářské krizi po roce 1929 významným způsobem ovlivnila další fungování světové ekonomiky a také moderní zákonodárství nejen v Německu, ale na celém světě. Mnoho zákonných ustanovení, které v moderním finančním právu či obchodním právu považujeme za zcela běžné, mají původ právě v zákonných změnách, které proběhly v reakci na pád akcií na burze v New Yorku a poté dlouhé roky trvající ekonomické obtíže na celém světě. Jak tento příspěvek ukázal, není možné v žádném případě postupovat při řešení hospodářské krize stejným nebo obdobným způsobem, který zvolili národní socialisté po roce 1933, neboť na tato opatření je nutné nahlížet jako na celek společně s ostatními zločiny, které byly v období Třetí říše spáchány. Při hodnocení minulosti je proto nutné vzít v úvahu všechny stránky nacistického režimu, a ne vyzvedávat pouze některé dílčí úspěchy v hospodářské oblasti, neboť ty by nemohla nacistická diktatura provést bez spáchání ostatních zločinů.

⁵³ Převzato z: Prollius, M. Das Wirtschaftssystem der Nationalsozialisten 1933 – 1939. Padehorn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2003, s. 362.

Literature:

- Berndt, A.: Gebt mit vier Jahre Zeit. Dokumente zum ersten Vierjahresplan des Führers. München: Franz Eher, Zentralverlag der NSDAP, 1938, 202s.
- Broszat, M. Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung. 15. Vydání. München: dtv, 2000, 476s., ISBN 3-423-30172-4
- Cameron, R.: Stručné ekonomické dějiny světa, Praha: Victoria Publishing, 1996, 475s., ISBN 8085865211
- Evans, J.: Das Dritte Reich. Aufstieg, München: DVA, 2004, 752s., ISBN 3-421-05652-8
- Faßbender, S.: Nationalsozialistische Wirtschaft und völkische Freiheit, Berlin Leipzig Wien: Verlag August Lutzeyer, 1940, 197s.
- Frei, N.: Der Führerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945, 7. vydání, München: dtv, 2002, 336s., ISBN 3-423-30785-4
- Hermann, J. a kol.: Deutsche Geschichte in 10 Kapiteln, Berlin: Akademie Verlag, 1988, 512s., ISBN 3050003030
- Hirsch, M. a kol.: Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus, 2. vydání. Baden – Baden: Nomos Verlag, 1997, 588s., ISBN 3-7890-4491-1
- Holborn, H.: Deutsche Geschichte in der Neuzeit. Band 3. Zeit des Imperialismus, München: R.Oldenbourg, 1971, 663s., ISBN 3486432516
- Huber, E.: Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. Band VII.. Aufbau, Schutz und Untergang der Weimarer Republik, Stuttgart: W. Kohlhammer, 1984, 1281s., ISBN 3170083783
- Kostlán. A. a kol.: Encyklopedie dějin Německa. Praha: Ivo Železný, 2000, 556s., ISBN 802373590X
- Meier-Benneckenstein, P.: Das Dritte Reich im Aufbau. Band 5. Partei und Staat, Berlin: Junker und Dünnhaupt Verlag, 1941, 488s.
- Müller, H., Krieger, K., Vollrath, H.: Dějiny Německa, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995, 610s., ISBN 80-7106-188-3
- Prollius, M.: Das Wirtschaftssystem der Nationalsozialisten 1933 – 1939, Padehorn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2003, 411s., ISBN 3506769480

- Tauchen, J.: Právní postavení úřednictva ve Třetí říši. In Časopis pro právní vědu a praxi, Brno: Masarykova univerzita, 2007, roč. 15, s. 245 – 249
- Tauchen, J.: Vývoj pracovního práva ve Třetí říši. In Právní a ekonomické problémy V. Ostrava: KEY Publishing, 2008, s. 129-137
- Tauchen, J.: Žena v právním řádu Třetí říše. Časopis pro právní vědu a praxi, Brno: Masarykova univerzita, 2008, roč. 16, č. 1, s. 81 – 86
- Werner, S.: Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsstrafrecht im Nationalsozialismus, Frankfurt Bern New York Paris: Peter Lang, 1991, 616s., ISBN 3-631-43286-0

Reviewer:

Karel Schelle

Contact – email:

jaromir.tauchen@law.muni.cz